

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ
Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ АТЫНДАГЫ БИШКЕК ГУМАНИТАРДЫК
УНИВЕРСИТЕТИ
Д.10.18.575 Ведомстволор аралык Диссертациялык кеңеш**

**Кол жазма укугунда
УДК: 82-131(575.2)(043.3)**

Усупова Мырзагүл Кадыевна

Калим Рахматуллин – Манас изилдөөчү

10.01.09 - фольклористика

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2018

Диссертациялык иш Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда аткарылды.

Илимий жетекчиси: филология илимдеринин доктору, профессор
Байгазиев Советбек Орозканович

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Шисыр Исхар Сувазович

филология илимдеринин кандидаты
Дюшембиев Сүйүнбек Сманович

Жетектөөчү мекеме: С.Нааматов атындагы Нарын мамлекеттик университетинин Кыргыз адабияты кафедрасы
Дареги: 722600, Нарын ш. С.Орозбаков көчөсү 25.

Диссертациялык иш 2018-жылдын 22-майында, саат 15.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институту, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз Улуттук университети жана К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетине караштуу филология илимдеринин(кандидаты) доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертацияларды коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.18.575 Диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги:720071, Бишкек шаары,Чуй проспектиси, 265а.

Диссертациялык иш менен КР УИАнын борборлоштурулган илимий китепканасынан таанышууга болот. Дареги: Бишкек шаары, Чуй проспектиси, 265а.

Автореферат 2018-жылдын 20-апрелинде таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
Окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Ыйсаева Н.Т.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Соңку убактарда кыргыз адабият таануу илими тарыхый эстутум категориясы менен көбүрөөк ой жүгүртүп, улуттук адабиятыбыздын тарыхындагы «ак тактарды» толуктап, олуттуу илимий изилдөөлөрдү жаратып, калыбына келтирүү иштерин жүргүзүүдө. Эгемендүүлүк мезгилинде 20-кылымдын 20-40-жылдарында жашап, эмгектенип улуттук сын жана адабият таануусунун, фольклористиканын түптөлүшүнө өздөрүнүн алгачкы баалуу, тарыхый салымдарын кошушкан туңгуч интеллигенттер Ташым Байжиев, Тазабек Саманчин, Токчоро Жолдошов, Зияш Бектенов сыяктуу кезегинде саясий айып тагылып, мурастары «унуткарылган» инсандардын өмүрү жана илимий чыгармачылыгы жөнүндө изилдөөлөр жазылып, диссертациялар корголду. Ушул инсандардын катарында 30-жылдарда жана 40-жылдардын биринчи жарымында адабий-илимий турмушка активдүү катышып, манаптаануунун жана сын, адабият таануунун алгачкы кыштарын коюшуп, маданий тарыхыбызга омоктуу из калтырган туңгуч окумуштуулардын бири – Калим Рахматуллин болуп эсептелет. Анын өмүрү жана ишмердиги Кыргызстанда социализмди куруунун тарыхы, айрыкча маданий майдандын тарыхы менен тыгыз байланышкан.

40-жылдардын биринчи жарымында К.Рахматуллин манаптаануу багытында айрыкча жигердүүлүк менен эмгектенип, «Манасчылар» (1942), «Улуу патриот, укмуштуу Манас» (1943), «Мекен үчүн аттанган кыргыз эли» (1943), «Великий патриот-легендарный Манас» (1943), «Манастын кайсыл кылымда болгону тууралуу» (1941) деген сыяктуу улуу эпостун изилдениш тарыхында маанилүү эмгектерден болуп калган мурастарды калтырган. Аалы Токомбаев Калим Рахматуллиндин кыргыз адабиятындагы, маданиятындагы, илиминдеги мааниси, орду жөнүндө мындай деп жазган: «Калим Рахматуллин көп кырдуу таланты менен кимди болсо да суктандырат. Ал адабиятта биринчи сынчы, биринчи котормочу, биринчи журналисттерден болсо, илимде да ошондой эле. «Манас» эпосун изилдөөнү биринчилерден болуп баштаган. Анын толгон макалаларын санабаганда да, «Манасчылар», «Улуу патриот – укмуштуу Манас» деген эмгектери, ошондой эле «Манастын» сюжетине байланыштуу жыйнаган илимий фактылары анын арымдуулугун, келечекке кенен карагандыгын айкындайт. Анын эмгектери «Манасты» иликтеп, үйрөнүүнүн алгачкысы жана өз учурундагылардын ирилери. «Манасты» изилдөөчүлөр үчүн анын илимий эмгектериндеги пайдалуу данектер үрөндүк күчүн жогото элек. Өкүнүч! Калимдин окумуштуулук, изилдөөчүлүк элеси илимпоздордун

эмгектеринде анча ачылбай, тилчилер тарабынан да элес алынбай бараткан сыяктуу» (А.Токомбаев. Рахматуллин – алгачкылардан. «Ала-Тоо» журналы 1984, №2, 38-41-беттер).

Буга чейин Калим Рахматуллиндин өмүрү жана ишмердиги «Кыргыз совет адабиятынын тарыхтарында», «Кыргыз адабият таануу илиминин жана сынынын тарыхында» (2002), ошондой эле кээ бир диссертациялык изилдөөлөрдө (К.Байжигитов) жалпы обзордук мүнөздө гана, же болбосо тигил же бул маселеге тиешелүүлүгү боюнча (С.Мусаев - «Тандалган илимий эмгектеринин эки томдугу», Р.Кыдырбаева- «Мезгилдер, муундар жана манасчы», К.Даутов- «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага») учкай талдоого алынып келгени болбосо, атайын системалуу түрдө изилдөөгө алынбай келе жатат. Кыргыз адабий илиминин тарыхында эч бир нерсе «ак так» бойдон кала берүүгө тийиш эмес. Маданий тарыхыбызга өз изин түшүргөн инсандарыбыздын ар биринин индивидуалдуу салымы жана орду аныкталмайын улуттук адабият таануунун системалуу, объективдүү тарыхын түзүү кыйын. Мына ушуга байланыштуу Калим Рахматуллиндин (1903-1946) адабий илимибиздин башталуу, түптөлүү процессиндеги ордун жана ролун илимий жактан аныктап ачуу, чечмелөө, анын мурастарынын маани-мазмунун интерпретациялоо бүгүнкү адабият таануубуздун актуалдуу маселеси болуп саналат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илим-изилдөө иштери менен байланышы: Диссертациянын темасы УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий-изилдөө иштеринин тематикасы менен тыгыз байланышкан.

Изилдөөнүн максаты. 20-кылымдын 30-40-жылдарында адабият таануу жана манастануу илиминин түптөлүшүндө өзүнүн активдүү илимий-маданий ишмердиги менен жигердүү роль ойногон, бирок бүгүнкү күндө унутта калтырылган туңгуч изилдөөчүлөрдүн бири Калим Рахматуллиндин илимий-чыгармачылык индивидуалдуулугун ачуу жана мезгилдин тарыхый-адабий процессинин проблемаларын изилдөөгө кошкон салымын, улуттук адабият илиминин, манастануунун башатындагы ордун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери. XX кылымдын 40-жылдарынын биринчи жарымында китептер, макалалар түрүндө жарык көрүп, бирок ошо бойдон кайрадан басылбай, мезгилдин катмарларында кала берген К.Рахматуллиндин эмгектери менен терең таанышуу жана алардын маани-мазмунун ачуу;

- окумуштуунун «Манас» изилдөөчү катары өзгөчөлүктөрүн ачуу, манастануу илиминин түптөлүшүнө, башталышына кошкон салымын иликтөө, «Манастын» фольклористикалык проблемаларын изилдөө

деңгээлин, 40-жылдарда манастануучу катары ойногон ролун, эпостун патриоттук нарктарын үгүттөөдөгү жарандык-окумуштуулук эмгегин аныктоо;

- Калим Рахматуллиндин адабий-илимий, «Манас» изилдөөчүлүк ишмердигине өз мезгилинин социалдык-маданий, идеологиялык контекстинен карап баа берүү;

- Калим Рахматуллиндин өзүнчөлүү жүзүн, почеркин, чыгармаларды талдоого карата колдонгон методологиясын, методдорун, адабий-эстетикалык көз караштарын аныктоо, көркөм кубулуштарды интерпретациялоо бөтөнчөлүгүн, деңгээлин ачуу;

- “Манас менен Алманбет” драмасынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгүн аныктоо.

Иштин илимий жаңылыгы: Диссертациянын жаңылыгы адабият таануу илиминде алгач жолу Калим Рахматуллиндин илимий-чыгармачылык ишмердиги системалуу түрдө изилденип, анын мезгил катмарында жарык көргөн боюнча кала берген эмгектеринин аналитикалык талдоого алынгандыгында жана туңгуч окумуштуунун жекече өзгөчөлүгүнүн, адабият таанууга жана манастанууга кошкон салымынын, адабий илимдин тарыхындагы ролунун, ордунун ачылып берилгендигинде. Конкреттүү айтканда, Калим Рахматуллиндин туңгуч окумуштуу катары төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү ачылды:

- изилдөөчү «Манастын» сюжетин кыргыз элинин башынан өткөн тарыхы менен байланыштырып чечмелеген;

- Биринчи жолу «Манас» эпосунун борбордук образдарынын: Манастын, Бакайдын, Кошойдун, Каныкейдин руханий, адептик, патриоттук менталитетин кеңири талдаган;

- Манасчылардын «түш көрүү» маселесин илимий-материалисттик нукта интерпретациялаган;

- «Манас» эпосунун мекенчилдик идеяларын Ата Мекендик улуу согуш учурундагы патриоттук милдеттер менен бирдикте караган жана окумуштуу өз мезгилинде улуу эпостун жалындуу үгүтчүсү болуп, залкар мурастын этикалык баалуулуктарын изилдөөдө жана даңазалоодо чоң роль ойногон.

- илимий-теориялык, тарыхый маданий, адабий-эстетикалык даярдыгы, кругозору жагынан өз замандаштарына кыйла эле озук деңгээлде тургандыгы;

- кээде карманган көз карашында, позициясында бир жактуулук болсо да, 20-30-жылдардагы профессионал кыргыз адабиятын, анын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Аалы Токомбаевдин, Касымалы Баялиновдун, Молдогазы Токобаевдин, Касымалы Жантөшевдин, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Кубанычбек Маликовдун, Мукай

Элебеавдин, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Жусуп Турусбековдун чыгармачылыгына, алардын ыр, аңгеме, роман, повестеринин жанрдык, тематикалык, көркөмдүк-идеялык өзгөчөлүктөрүнө, ийгилик-кемчиликтерине негизинен объективдүү баа берген;

- чыгармаларга баа берүүдө идеялык критерийлер менен көркөмдүк критерийлерди чогуу колдонууга, идеологиялык категориялар менен бирге эстетикалык категориялар менен талдоо жүргүзүүгө умтулган;

- акын-жазуучулардын өмүр баянын, чыгармаларынын сюжеттик-тематикалык өзгөчөлүктөрүн социалдык-тарыхый шарттардын жана мезгилдин саясий-идеологиялык талаптарынын контекстинен карап түшүндүрөт;

- Кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүшүнүн негизги үч булагы – «Манас» баштаган улуттук фольклор, акындар поэзиясы жана орус адабиятынын тарыхый-адабий тажрыйбасы, ошондой эле, Октябрь революциясынын түзгөн социалдык шарттары болгондугун ачып көрсөткөн. К.Жантөшевдин «Каныбек» романынын «жомоктук» стилин окумуштуу ошол кезде эле туура аныктаган;

- Калим Рахматуллин кээде чыгармаларды талдоодо көркөм-түзүмдөрдүн идеялык-тематикалык, идеологиялык аспектиери менен чектелип, көркөм форма маселесин көлөкөдө калтырган учурлары бар;

- Адабий-эстетикалык көз караштары жагынан көркөмдүк чен-өлчөмдөр менен катар эле ал өз доорунун уулу катары лениндик пролетардык, таптык-идеологиялык критерийлер менен куралданган;

- К.Рахматуллин 19-20-кылымдагы манасчылардын биринчи биографы болгон. Анын манасчылар жөнүндөгү биографиялык материалдарынын уникалдуулугу манасчылардын өз замандаштарынын айтып берүүсү жана көзү өтүп кеткен манасчылардын өздөрүнүн айтуусу боюнча жазылып алынгандыгында;

- Адабий илимде биринчи жолу “Манас менен Алманбет” драмасынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү, К.Рахматуллиндин драматургиялык чеберчилиги ачылып берилди.

Кыскасы, К.Рахматуллиндин жана манастануучу адабият таануучу катары илимий бейнесинин тартылышы – изилдөөнүн жаңылыгы болуп эсептелет.

Изилдөөнүн методологиялык негизи: Изилдөө ишинин негизги инструментарийи катары өзгөчөлүктөрүнүн илимий жактан ачылышы, историзм методологиясы, адабият таануунун жана Манастануунун классиктеринин эмгектериндеги илимий-теориялык жоболор колдонулду.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Калим Рахматуллиндин манасчылык, адабиятчылык ишмердигинин мисалында кыргыздын манастануунунун жана адабий илиминин жаралуу, калыптануу мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн айрым аспектилеринин ачылып берилгендигинде.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Диссертациянын илимий жыйынтыктары жогору окуу жайларынын филология факультеттериндеги адабият таануунун жана манастануунун тарыхы боюнча атайын курстарда, адабият таануунун, манастануунун тарыхы жөнүндөгү окуу китептерин түзүүдө пайдаланылмачы.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор. Калим Рахматуллиндин “Манас” эпосу боюнча изилдөөлөрү алгачкы уникалдуу фольклористикалык мурастар катары тарыхый мааниге ээ.

- К.Рахматуллиндин фольклористикалык эмгектеринин “Манастын” рухий, моралдык-эстетикалык баалуулуктарын жайылтуудагы тарыхый функционалдык ролу баа жеткис.

- К.Рахматуллиндин эмгектеринде Манастанууда бүгүнкү күн үчүн да маанилүү бир катар илимий-теориялык проблемалар коюлган.

- Кыргыз профессионал адабиятынын жаралуу, калыптануу доорунун кээ бир мыйзам ченемдүүлүктөрүн аңдап билүүдө. К.Рахматуллиндин адабиятчылык ишмердигинин чоң тарыхый мааниси бар.

Изилдөөчүнүн жекече салымы. К. Рахматуллиндин илимий-адабий ишмердиги өз мезгилинин социалдык-тарыхый маданий контексттинде каралып, алгачкы окумуштуунун эмгектеринин манастануу жана улуттук адабий илимдин 20-40-жылдардагы жаралуу, калыптануу процессиндеги ролу жана орду аныкталып ачылгандыгында.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы.

Диссертация КРУИАнын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун “Манас”, фольклор, акындар чыгармачылыгы” бөлүмүндө, институттун Окумуштуулар кеңешинин кошмо жыйынында талкуудан өткөн. Иштин негизги мазмуну коллективдүү жыйнактарга, КР ЖАК тарабынан белгиленген илимий журналдарга жарыяланган. Иштин айрым бөлүмдөрүнүн материалдары боюнча республикалык масштабда өткөрүлгөн илимий конференцияларда докладдар жасалып, мезгилдүү басма сөз беттерине макалалар жарык көргөн. Мугалимдердин билимин жогорулатуу курстарында жайылтылды. Ринц системасында “Проблемы современной науки и образования” журналдарына макалалар жарыяланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарык көрүшү:

Диссертациянын темасы боюнча КРдин мезгилдуу илимий басмаларында жана рецензиялануучу илимий жыйнактарда 9 макала, чет

элдик РИНЦ системасына кирген басылмаларда 2 макала жарык корду.

Диссертациялык иштин структурасы. Иш киришүүдөн, үч главадан, кортундудан жана пайдаланылган адабияттардан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

«Киришүүдө» иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, алдыга койгон максат, милдеттери, методологиялык негизи, жаңылыгы, коргоого сунуш кылынган жоболор, изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы чагылдырылды.

Изилдөөнүн биринчи главасы: **«Калим Рахматуллин “Улуу патриот, укмуштуу “Манас” аттуу эмгегинин илимий, тарыхый-маданий жана патриоттук мааниси”** деп аталат. Главада К. Рахматуллиндин аты уйкаш эмгеги анализ алынат. Тарыхый контексттен караганда Калим Рахматуллиндин 1942-жылы жарык көргөн «Улуу патриот, укмуштуу Манас» китеби согуш мезгилиндеги ата-бабалардын баатырдык өрнөктөрүнүн мисалында калайык-калкты патриоттук духта тарбиялоо идеологиясынын атмосферасында жаралган. Мезгилдин социалдык заказына жооп издеген Манас изилдөөчү К.Рахматуллин «Манас» эпосунан улуу рухий энергияны жана патриоттук тарбиянын түгөнгүс жана күчтүү потенциалын көргөн.

Ал «Манас» жөнүндө жазып жатып, өзүн учурдун талабына ылайыкташкан конъюнктурщик катары эмес, кыргыздын рух салтын жана тарыхын терең түшүнгөн Ала-Тоонун чыныгы патриоту, нагыз интернационалист, «Манас» эпосу боюнча терең компетенттүү адис, тарыхый-маданий кругозору кең, ой жүгүртүү масштабы кенен окумуштуу катары көрсөткөн.

Ал Чолпонбай Түлөбердиевдин жана Дүйшөнкул Шопоков сыяктуу фронтто эрдик көрсөткөн кыргыз уулдарынын каармандыгынан советтик патриотизмди гана эмес, улуу Манас ата баштаган илгерки ата-бабалардын баатырдык, мекенчилдик рухунун уланышын, патриоттук өтмө катыштыктын жандуу диалектикасын көрө билген.

Окумуштуу китебинде «Манасты» элдик тарыхтын негизинде жаралган көркөм феномен катары даңазалап, эпостун сюжетинин түркүн доорлордун окуяларын ичине сиңирген көп катмардуулугун, көп сюжеттүүлүгүн биринчилерден болуп белгилеп, «Манастын» замандардын тарыхый панорамасын камтыган теңдешсиз улуу эпопея экендигин көрсөткөн.

1952-жылы «Манас» эпосуна арналган бүткүл союздук конференцияда Манас баатырды баскынчы катары мүнөздөгөн жана анын жүргүзгөн казаттарын талоончул, басып алуучу согуш катары

жарыялаган окумуштуу А.Боровковдон айырмаланып, К.Рахматуллин 1942-жылы эле Манастын казаттарынын кулчулуктан, эзүүдөн элди куткаруучу боштондук миссиясын, баскынчыларга каршы кыргыз калкынын эркиндиги үчүн жүргүзүлгөн патриоттук-гуманисттик маңызын ачып салган.

Туңгуч Манастаануучу окумуштуу Н.Бернштамдын изилдөөлөрүнө негизденип, эпостогу «Чоң Казаттын» тарыхый өзөгүн 840-жылы кыргыздардын уйгур каганатынын үстүнөн болгон жеңиши түзүшү мүмкүн деген гипотезасын тартуулаган.

К.Рахматуллиндин талдоого алынган китебинин жаңылыгы – 40-жылдардын башында «Манастын» эл оозунан жазылып алынган кол жазмалары өзүнчө том, том түрүндө китеп болуп чыга элек кезде, эпостун башкы каарманы Манастын жана анын чоролору Кошойдун, Бакайдын, Алмамбеттин, Чубактын, Сыргактын жана Каныкейдин образдарын биринчи жолу кыйла кеңири талдоого алып, ал образдардын адеп-ахлактык жана патриоттук философиясын калың калайык-калкка популяризациялап жеткиргендигинде.

К.Рахматуллиндин аталган эмгегинин илимий мааниси Манастаануучуларга жогорудагы талдоолор көрсөткөндөй, бир катар тематикалык-проблематикалык изилдөө багыттарын белгилеп бергендигинде жана бул ориентирлер менен болочокто илимий иштерди активдештирүүгө жол көрсөткөндүгүндө.

«Улуу патриот, укмуштуу Манастын» дагы бир орчундуу тарыхый мааниси «Манас» эпосунун руханий нарк-дөөлөттөрүн насыяттаган, жайылткан биринчи пионер китеп экендигинде жана тарыхый-функционалдык жагынан караганда, эл үчүн патриоттук тарбия кызматын аткаргандыгында.

Улуу «Манастын» көөнөргүс кенчтерин үгүттөгөн К.Рахматуллиндин «Улуу патриот, укмуштуу Манас» китеби эмгеги бүгүнкү күн үчүн да актуалдуу.

Изилдөөнүн экинчи главасы **“К.Рахматуллиндин “Манасчылар” эмгеги Кыргызстандагы Манас таануу илиминин башаты катары”** деп аталып, анда окумуштуунун аталган изилдөөсү талдоого алынат.

Калим Рахматуллинди манасчылардын Кыргызстандагы алгачкы биографтарынын бири деп атоого негиз бар. Анын «Манасчылар» китебиндеги «Манасчылардын биографиялык материалдары» аттуу бөлүмү өтө сейрек кездешкен, тарыхый жактан табылгыс материалдарды жана уникалдуу фактыларды камтып тургандыгы, ошондой эле, бөтөнчө кызыктуу мазмуну, автордук чечмелөөлөрдүн кыйла олуттуулугу менен айырмаланат. Биографиялык материалдардын кызыктуу жана уникалдуу болуп чыгышы Калим Рахматуллиндин

мезгил жагынан манасчыларга жакын турушуна, кээ бир көзү түрүү манасчылар менен аралашып жашашына жана көзү өткөн манасчыларды көрүп калган адамдар менен замандаш болгондугуна да тыгыз байланышат десек жаңылбайбыз. Себеби, өмүр баян материалдарын манасчылардын замандаштары, туугандары, достору сыяктуу респонденттердин оозунан жазып алган же болбосо, ошо кезде жашап турган жомокчулардын өздөрүнүн айтып берүүсүндө кагазга түшүргөн, ошондой эле ошо кездеги фольклор жыйноочулардын жаңы эле чогулткан материалдарынан «изин суутпай» пайдаланган. К.Рахматуллин өзү минтип жазат: «Балыктын билими, саясы көз карашы, кала берсе акындыгы жөнүндө маалымат эң аз. Аны көрүп билген бир нече карыянын, айрыкча манасчы Шапактын айтканына таянып, бул биографияны түздүк. Булардын айтуунча Балык эң динчил адам болуп, намазын үзбөй окуган жана колунан теспеси түшкөн эмес» (Рахматуллин К. Манасчылар.-Фрунзе, Кыргызмамбас, 1942-ж., 61-бет). Мына ушинтип изилдөөчү манасчы Балык жөнүндөгү биографиялык материалды манасчы Шапак Рысмендеевдин өз оозунан угуп жазган. 1863-жылы туулган Ш.Рысмендеев 1930-40-жылдарда К.Рахматуллин менен замандаш жашап, көптү билген, көптү көргөн, мурдагы чоң манасчылар менен жолуккан, алардын кээ биринен таалим алган талант болгон. Шапак 13-14 жаш курагында Чүйдөн Кочкорго көчүп келип туруп калган атактуу Балык манасчыны көрүп, көрмөк турсун анын жанында үч жыл жүрүп, манасын үйрөнгөн. Кийин жигит болгон кезинде Балыктын ырчы уулу Найманбай менен бирге жүргөн. Ш.Рысмендеев Балык манасчынын өмүр баянын, чыгармачылык таржымалын жакшы билген. Мына ошондуктан Шапак Рысмендеевдин айтып берүүсү боюнча жазылып алынган материалдар, айрыкча, Балык манасчы жөнүндөгү биографиялык фактылар дээрлик «документалдык» мүнөзгө ээ десек жаңылышпайбыз. Кыскасын айтканда, изилдөөчү К.Рахматуллиндин мурдагы-кийинки манасчылардын замандаштары болуп эсептелген респонденттердин оозунан жазып алган, же болбосо, көзү тирүү манасчылардын билдирүүлөрүнөн, айтып берген аңгемелеринен, маалымдоолорунан топтогон биографиялык материалдары реалдуу чындыкка жакын экендиги жана тарыхыйлуулугу, сейрек мүнөзү менен баалуу.

Дагы бир айта турган нерсе, К.Рахматуллиндин «биографиялык материалдары» жөнөкөй гана «хронология» эмес. Өзүнчө бир жандуу илимий изилдөө десек болот.

Илимпоз топтогон материалдарын өзүнүн комментарийлери, чечмелөөлөрү, ой жүгүртүүлөрү, трактовкалары менен коштойт. Бул жагынан караганда, айрыкча, улуу манасчы Сагымбай Орозбаков

жөнүндөгү биографиялык материалдар терең мазмунга ээ жана кызыктуу түзүлгөн. Манастаануу илиминин кийинки өкүлдөрү Сагымбай Орозбаковдун вариантынын поэтикалык өзгөчөлүктөрү, улуу манасчынын айтуучулук өнөрү, чеберчилиги жөнүндө көп жазышкан. Бирок ошол кийинки изилдөөлөрдөн С.Орозбаковдун өзүнүн инсан катары мүнөзү, граждандык-патриоттук көз караштары, жарандык позициясы, социалдык философиясы өз учурунда кандай болгондугу жөнүндө талдоолорду, ой жүгүртүүлөрдү дээрлик жолктурбайбыз. Ал эми бул маселе болсо, К.Рахматуллиндин «Манасчылар» эмгегинде биринчи жолу козголгону көңүл бура турган кызыктуу факт. Изилдөөчү С.Орозбаковдун өткөн кылымдын 20-жылдарындагы инсандык-жарандык көз караштары жөнүндөгү материалдарды манасчынын бир тууган агасы Алишердин уулу Сыргамбектин айтып берүүсүндө жана С.Орозбаков менен 20-жылдардын башында 4 жыл бою бирге жүрүп, анын «Манасын» өз оозунан кагазга түшүргөн, улуу манасчыга сырдаш болуп калган фольклор жыйноочу Ыбырайым Абдрахмановдун маалымдоосу боюнча жызып алган. Демек, Сагымбай Орозбаков жөнүндөгү маалыматтар реалдуу чындыкка эң жакын кайталынгыс фактылар экендигин танууга болбойт.

К.Рахматуллиндин Сагымбай Орозбаков жөнүндөгү биографиялык материалы манасчынын личносту, анын социалдык-саясий, инсандык-жарандык, патриоттук көз караштары, позициясы тууралуу эч жерде кездешпеген маалыматтарды жана изилдөөчүлүк чечмелөөлөрдү камтыгандыгы менен кайталангыс. Бүгүнкү күндө Сагымбай Орозбаковдун чыныгы инсандык бейнесин түзүүдө өткөн кылымдын 40-жылдарында түзүлгөн К.Рахматуллиндин манасчы жөнүндөгү ушул «биографиялык материалы» эң маанилүү булак катары кызмат кылмак демекчибиз.

Булак катары дегенибиздин себеби, дагы айталы, манасчылар жөнүндө бүгүнкү күндө жазылып жаткан портреттерде К.Рахматуллиндин 1942-жылы «Кыргызмамбастан» жарык көргөн ушул «Манасчылар» китебинде жазылып турган көптөгөн сейрек маалыматтардын камтылбагандыгын, пайдаланылбагандыгын көрөбүз. Мындай жагдайдын бир себеби К.Рахматуллиндин 1946-жылы көзү өтүп, аталган китебинин ошол 1942-жылы жарык көргөн бойдон экинчи кайталанып басылбай, мезгилдин катмарларында калып унутулуп кеткендигинен болуш керек деп ойлойбуз.

Жыйынтыктап айтканда, К.Рахматуллин «Манасчылар» китеби Келдибек, Балык, Чоюке, Тыныбек, Сагымбай, Тоголок Молдо, Жаңыбай Кожеков, Шапак Рысмендеев ж.б. залкар манасчылардын өмүр-таржымалы, баскан жолу жөнүндө кайталангыс, уникалдуу

материалдарды камтып тургандыгы менен айырмаланат жана манасчылардын өмүр-таржымалын үйрөнүүдө өзүнчө бир булак катары кызмат кыла алат: Эмгектин баалуулугу манасчылардын кээ биринин өз оозунан же манасчылар менен аралашып жашаган, көргөн, билген, бирге жүргөн инсандардан жазылып алынган маалыматтарга негизделип тургандыгында жана Рахматуллиндин мазмундуу, логикалуу ой жүгүртүүлөрү, чечмелөөлөрү, бүтүмдөрү менен коштолгондугунда. Манасчылардын биографиясын жазып жатып, К.Рахматуллин алардын манасчы катары калыптануу, түш көрүү маселелерин да козгоп жүрүп отурат. Калим Рахматуллинди манасчылардын алгачкы биографтарынын бири катары манастануу илиминде өз ордуна коюу зарыл. Анын манасчылар жөнүндөгү биографиялык материалдарын өзүнчө китеп кылып, кайра бастыруу керек.

Манастануу илиминде манасчылардын түш көрүү, асман тараптан, арбактар жактан аян алуу аркылуу «Манас» эпосун айтып калышы жөнүндөгү маселе түшүндүрүүнү талап кылган өзүнчө бир фольклористикалык проблемага айлангандыгы чындык. Ушул проблемага байланыштуу манасчылык өнөрдүн айланасында, эпостун тегерегинде көптөгөн талаштар болуп келет. Демократиянын жылдарында ар кандай диндик, мистикалык агымдардын, «кайып илими» деген сыяктуу жаңы мифологиянын эл арасына жайылышына байланыштуу манасчылардын түш көрүү маселеси өзүнчө курчуп, татаалдашып, түшүндүрүүгө оор, актуалдуу нерсеге айланды. Илим-билим заманында бул маселе илимий позициядан түшүндүрүлүп, чекит коюлушу керек эле. Тилекке каршы, соңку он жылдыктарда элдин динге массалык түрдө өтүп жатышынын шарттарында «түш көрүү» маселесин мистикалаштыруу ого бетер активдешүүдө.

К.Рахматуллин өзүнүн «Манасчылар» эмгегинде манасчылардын түш көрүү фактыларын четке каккан эмес. Тескерисинче, кереметтүү «түш көрүүнү» табигый нерсе деп эсептеген. Түш адам баласы үчүн мүнөздүү феномен экени эч кандай талаш туудурбайт. Бирок манастануучу окумуштуу «түш көрүүнү» манасчыларча кереметтүү чындык, реалдуу болуп өткөн иш катары түшүндүрүүгө макул болгон эмес. Илимпоз түш көрүүдөн кийин, манас айтып калдык деген билдирүүлөрдүн кандай себептен чыгып жаткандыгын объективдүү түшүндүрүүгө аракет кылган. К.Рахматуллин түш көрүү маселесин тарыхый-социологиялык методология менен чечмелөөгө аракеттенген.

Тарыхый психологияда (историческая психология) **интроверттер** жана **экстраверттер** деп адамдарды эки психологиялык типке бөлөрү белгилүү. Интроверт өзүн-өзү талдоого жөндөмдүү, өзүнүн

субъективдүү дүйнөсүн талдоого алып, өзүн тышкы дүйнөдөн бөлүп карай алат. Ал эми экстраверт болсо өз ички дүйнөсүнүн кубулуштарын талдоодон, рефлексиядан оолак келип, көбүн эсе көңүлүн тышкы дүйнөгө буруп, тыштагы объектилер менен биригип, таянычты өз ичинен эмес, тыш жактан издейт.

Коптогон фактылар патриархалдык-көчмөндүк чөйрөнүн кулундары болуп эсептелген манасчылардын негизинен адамдын экстраверттик тибине жатары жөнүндөгү ойго алып келип такабай койбойт: Анткени алар өздөрүнүн ички дүйнөсүндө өтүп жаткан психикалык процесстерди өздөрүнөн тышкары дүйнөдө жашаган кудуреттүү күчтөр, арбактар, кудайлар менен түшүндүрүүгө аракеттенишип, тыш жакка ориентация жасап жатышкандыктары көрүнүп турат. Өзүнүн эмгегинде экстраверт терминин колдонбосо да, Калим Рахматуллин Манасчыларды өздөрүн курчап турган чөйрөнүн стандарттары, ишенимдери, стереотиптери менен жашаган, тышка багыттанган адамдар катары туюнгандыгы байкалып турат.

К.Рахматуллиндин көз карашы боюнча шамандык, пантеисттик, диний-мифологиялык түшүнүктөр өкүм сүргөн кыргыз чөйрөсүндө жашаган манасчылар ал чөйрөнүн алкагынан тышка чыгып кете алышкан эмес жана Манасты тыштан колдоп турган ыйык кудуреттүү күч катары санап, Манастын арбагына ориентация жасашкан. Алар чөйрөнүн Манас жөнүндө түзүп алган диндик ишенимдерине сугарылышкан. Ушундан улам алар түш көрүүдөн кийин манасты айтып калуу себебин түшүндүргөндө, экстраверт катары тышкы кереметтүү арбактардын күчүнө абсолюттук түрдө басым коюп, өз ичиндеги психикалык процессти талдоо, себептерди өздөрүнүн субъективдүү дүйнөлөрүнөн издөө ойлоруна да келбейт.

Мына ушинтип, Калим Рахматуллин манасчылардын “түш көрүү” маселесине объективдүү мамиле жасап, аталган проблеманы түшүндүрүүдө тарыхый методологияны, социологиялык-психологиялык усулду колдонгон. Мындай методология, усул, башкача айтканда, “түш көрүүдөн кийин манас айтып калуу” кубулушун кеңири коомдук контексттен карап, социалдык чөйрөнүн тарыхый өзгөчөлүгү, тарыхый психологиясы, диндик аң сезими, ишеними менен бирге алып чечмелеши туура жыйынтык чыгарууга алып келген. К. Рахматуллиндин түшүндүрүүсүнөн улам түшүндө аян алуу аркылуу гана манас айтылат деген манасчылардын билдирүүлөрүнүн реалдуу негизи жок экендигине, бул диндик дүйнө кабылдоонун туудурган мифи экенине ынанууга туура келет.

К.Рахматуллин өзүнүн «Манасчылар» эмгегинде Манасчынын «Түш көрүү» маселесине гана эмес, анын эпосту үйрөнүшүндө мурдатан

келе жаткан салттын, окуучулуктун, шакиртчиликтин ролуна да токтолуп, бул маселе боюнча өзүнүн ой-пикирлерин ортого салган. К.Рахматуллиндин ою боюнча кыргыз элинин ичинде илгертен бери келе жаткан Манас айтуу салты, калк арасындагы «Манас» эпосунун популярдуулугу, эпикалык поэзиянын мекени болгон кыргыз көчмөн коомундагы «Манас чөйрөсү» Манас айтууга талпынган жаш талапкердин кичинекейинен эле «Манастын» ыр саптарын уга жүрүшүнө өбөлгө түзгөн. Манасчы боло турган адам бала кезинен эле «Манас» менен «оозанган». Анткени «Манас» эл ичинде ар дайым коюлуп турган «театр» сыяктуу болгон, ырдалып турган ыр, байма-бай айтылып турган жомок болгон. К. Рахматуллин минтип жазат: «Манасчылар биздин эл акындарыбыздын бир түркүмү. Булар эл акындары өңдөнүп, өз чыгармаларын айтпастан, биринчи кезекте «Манасты» айтышат. Башынан эле «Манас» жомогунун өзүнө таандык овону болгон. Манасчылар аны ушул овонго салып, күү менен айтышат. Аны айтканда мазмунуна жараша кыймыл-аракет көрсөтүшөт. «Манасты» жана башка баатырдык жомокторду көпчүлүк чогулган жерлерде, аш, той-тамашалардын үстүндө айтышат. Кыскасы, булар акын да, жомокчу да, актер да болуп кызмат кылып келишкен». (Рахматуллин К. «Манасчылар» - Фрунзе Кыргызмамбас, 1942, 4-бет.)

Мына ушундай ыр мекени болгон, «Манас» мекени болгон кыргыз чөйрөсү талапкер таланттын кулагына эпостун саптарын кенедейинен жеткирип турган. Манас кыргыз урпагынын социалдашысуунун факторлорунун бири болгон: К.Рахматуллиндин мындай ою «Манастын» манасчыга мистикалык жол менен келиши жөнүндөгү ойду төгүндөйт.

К.Рахматуллин «Манасты» үйрөнүүнүн социологиясы жөнүндөгү оюн мындайча улантат: «Кайсы манасчыны алсак да, ал өзүнөн мурунку бир же бир нече манасчыны уккан болот. Ырас, алар паланча манасчыны уктум эле, дегенде көбүнчө өзү айткан «Манастын» багытын көрсөтүү үчүн айтышат. Биздин материалдарга караганда, эч бир манасчыны укпадым, көрбөдүм деген Жаныбай семетейчинин да атасы «Семетей» айткан экен. Атасы гана эмес, чоң атасы да, андан аркылары да болуп олтуруп, жети атасына чейин бардыгы манасчы, семетейчи болгон экен. Эми башка манасчыларды уктук гана дебестен, чыны менен үйрөндүк деген манасчылар да бар жана бул жөнүндө бир топ далилдер да бар. Өз учурунда белгилүү манасчылардын бири болгон Тыныбекти алалык. Тыныбек «Манасты» жаңы гана айтып жүргөнүн атасы билгенден кийин, атайы элди чогултуп, уулуна «Манасты» айттырып көрөт да, таалим алып, чыныгы манасчы болсун деп, Чоңбаш деген манасчынын жанына жиберет. Тыныбек анда бир

нече ай жүрүп «Манасты» үйрөнөт. Бир топ үйрөнгөн соң үйгө келип, үйрөнгөнүн айтып берип, башкача айтсак, практикалап алып, анан дагы кайра барып үйрөнөт. Тыныбектин өзүнөн: «сиз» «Манасты» деп сураганда, Келдибек, Чоңбаш, Назар деген манасчылардан үйрөндүм деген. Жана да өзүнөн үйрөнүп жүргөн акындардын аттарын да атаган. Булардын ичинде Сагынбай да бар. Ал эми Сагынбайды Келдибек айттырып көрүп, оvonуң жетишсиз экен, аракет-кыймылга да үйрөнүү керек деп жол көрсөткөнү да малым. Шапак манасчынын өзүнүн айтышына караганда, ал чоң манасчы Балыктын жанында үч жыл жүрүп, а дегенде ошондон үйрөнөт. Анан анын баласы Найманбай манасчы менен дайым бирге болот. Башка чоң манасчыларды да угат. Сагынбай менен да эң жакын болуп, Балыктын «Манасты» кай түрдө айткандыгын Сагынбайга ырдап көрсөтөт. Эң аягы Акмат семетейчини алсак, ал сагынбай менен он жылдай аралашып жүрүп, «Семетейди» үйрөнөт. Мындай мисалдарды эң көп келтирүүгө мүмкүн». (Рахматуллин К. «Манасчылар» -Фрунзе, Кыргызмамбас,1942, 10-11-бет.)

Мына ушинтип, К.Рахматуллин манасчынын манасчы болушунда кылымдан кылымдарга уланып келе жаткан манасчылык салттын, ал салтты муундан муунга өткөргөн уланмалуулук, өтмө-катыштыктын, шакирттик жөрөлгөсүнүн ролун уникалдуу тарыхый-биографикалык фактылар менен ырастаган. Манасчынын калыптанышындагы өтмө-катыштык муундан муунга өткөрүү, үйрөнүү салтынын чечүүчү ролун окумуштуулар Р. Кыдырбаева, А. Салиев, С. Мусаев сыяктуу окумуштуулар да тастыктаган: «Манас» бир айтуучудан башка айтуучуга эстафета сыяктуу өткөрүлүп турган» (Кыдырбаева Р. Мезгилдер, муундар жана манасчы. - Бишкек, илим, 2004, 9-бет).

«Саякбай манасчы, бала кезинде чоң энесине көптөгөн жомоктор, ырлар, «Манастын» үзүндүлөрүн угуп, көркөмдүк сезими ойгонгону, кийинчерээк өспүрүм курагында лирикалык ырларды да чыгарып, эпостун айрым жерлерин да аткара коюп жүрүп, айтуучулук кесипти тандап алуу, жигиттик курагында Чоюке, Акылбек сыяктуу белгилүү чоң манасчылардан таалим алып, кесиптин ички сырларын өздөштүрүү сыяктуу өз алдынча татаал чыгармачылык жолду басып өткөнү белгилүү». (Мусаев С. Тандалган илимий эмгектеринин эки томдугу. 2-том. – Бишкек, 2014, 586-б.)

«Биздин өткөндөн калган энциклопедиябыз «Манас». Ошолорду тээтиги кылымдын түпкүрүнөн биздин күнгө чейин алып келип чоң заманга, техникалык революциянын заманына өткөзүп берген залкар художник, өнөрпоздор биз үчүн ыйык. Алардын чыгармачылыгын өздөштүрүү, иликтөө жана өнөрүн ар түркүн даражада пайдалануу

азыркы художниктерибиздин зарыл милдети». (Салиев А. Алп жомокчулардын өнөрү, Ала-Тоо, 2016, №5).

К.Рахматуллин «Манасчылар» эмгегинде белгилеген салттык оозеки тексти, сюжетти, фабуланы мурдагы устаттардан үйрөнүү мыйзам ченемдүү көрүнүш болгондугун мына ушинтип, кийинки илимпоздор да бекемдешкен.

К. Рахматуллин манасчылардын (С.Каралаевдин, С. Орозбековдун) варианттарын тарыхта биринчи жолу салыштырган. Эки манасчынын стилистикасын салыштырып, С.Каралаевдин согуштук эпизоддорду көркөм сүрөттөөгө уста экендигин, ал эми С.Орозбаковдун тиричилик көрүнүштөрүн сүрөттөөдө чебер экенин белгилеген. Ошондой эле. К.Рахматуллин манасчылардын бир эле эпизоду, сюжеттик окуяны же турмуштук көрүнүштөрдү өздөрүнүн импровизатордук таланты менен ар ким ар башкача текст менен айтып, эпосто сөзмө сөз жаттап айта турган туруктуу канондук текст болбогондугун мисалдар менен көрсөтүп, эпостун сюжеттик схемасы өзгөрбөсө да, тексти өзгөрмөлүү, динамикалуу экендигин тастыктаган жана «Манастын» бардык варианттарга мүнөздүү сюжеттик хронологиясынын схемасын берген.

Кыскасын айтканда, К. Рахматуллин «Манасчылар» эмгегинде бүгүнкү «Манастануу» илиминин бир катар теориялык жана практикалык проблемаларынын алгачкы схемаларын долбоорлогон. «Манасчылар» китеби манастануу илиминин тунгуч башталышы катары тарыхый- маданий мааниге ээ.

Изилдөөнүн үчүнчү главасы **«Манас» эпосунун драматургиялык интерпретациясы жана кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармаларына фольклористтин көз караштары»** деп аталат. Бул главада К.Рахматуллиндин Т.Сыдыкбеков менен авторлош болуп, согуш жылдарында жазган «Манас менен Алмамбет» драмасынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү биринчи жолу талдоого алынат жана манастануучунун 20-30-жылдардагы кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармачылыгына карата ой-пикирлери, көз караштары анализденет. «Манас менен Алмамбет» драмасынын жазылышына себеп болгон ошол кездеги кырдаал жана идеологиялык жагдай тууралуу тарыхый- адабий, мемуардык материалдардын негизинде сөз болот. Согуш мезгилинде советтик саясий ишмер М.И.Калининдин советтик элди, жоокерлерди илгерки ата-бабалардын жоокердик эрдиктерин сүрөттөө аркылуу жеңишке шыктандыруу жөнүндө акын, жазуучуларга, драматургдарга карата чакырыгы жарыяланган (Бул жөнүндө караңыз: Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. - Фрунзе, «Илим», 1987, 340-б.). М.И.Калининдин чакырыгы советтик республикалардын сахналарында

фольклордук-баатырдык эпостордун, дастандардын сюжеттерине негизделген көптөгөн драмалардын сахнага чыгышына түрткү болгон. «Манас менен Алмамбеттин» жаралышын дал ушундай социалдык заказ шарттаган десе болот. Буга кошумча айтарыбыз, «Манастын» сюжетин жакшы билген, буга чейин «Манасты» даңазалап келген К.Рахматуллин мындай кырдаалда сүйүктүү эпоско кайрылбай койбойт эле. Манас таануучу ошо кезде «Манас» - кыргыз жазуучулары үчүн поэтикалык көркөм сөз чеберчилигине үйрөнүүнүн соолгус булагы» деп жазган (Рахматуллин К., Праздник национальной культуры, - Советская Киргизия, 30-август, 1944-ж.). Аталган драмага «Манастагы» конфликтке бай Алмамбеттин окуясы жана «Чоң Казаттын» карама-каршылыктуу сюжети негиз болгон. Алмамбет менен Азизкандын ортосундагы келишпестик, Алмамбет менен Чубактын чатагы, Манастын аскери менен Коңурбайдын аскеринин кандуу кагылышы сюжеттин конфликтисинин курчтугун шарттап, чыгарманын драматизмин күчөтүп турат. Драманын жеңиштүү финалы, Манастын Бээжиндеги салтанаты көрүүчүлөрдө оптимизмди жаратып, фашизмдин үстүнөн болгон жеңишке үндөп турат. Каармандардын речи колориттүү, так, элдик тилдин байлыгынын негизинде курулган. Акыйкат издеген Алмамбеттин образы, эл коргогон Манастын образы драматизмге ширелип, айрыкча таасирдүү чыгып, патриотизм, достук идеясы күчтүү берилген. Ошентсе да бул чыгармада кемчиликтер жок эмес. Бир катар сахналардагы диалогдор драмалык диалогдорго караганда, прозадагы персонаждардын сүйлөшүүсүн элестетет, чыңалуу аз. Маселен, пьесанын төртүнчү көшөгөсү драмага караганда прозалык диалогиялык баянга көбүрөөк окшош. Ошентсе да «Манас менен Алмамбет» («Советтик Кыргызстан» журналы, 1944, №12.) учурунда сахнага коюлуп, өзүнүн тарыхый-функционалдык милдетин өтөгөн жана кыргыз адабиятында фольклордук сюжеттерди көркөм өздөштүрүүдөгү кезектеги белгилүү бир саамалык болгон. Аталган драма согуш убагындагы агитациялык пьесалардан айырмаланып, образдык-көркөмдүк сапатка басым койгондугу менен өзгөчөлүү.

1920-30-жылдардагы кыргыз адабий сынынын башатында Ишеналы Арабай уулу, Базаркул Даныйар уулу, Мукамбет Дөгдүр уулу, Аалы Токомбай уулу, Токчоро Жолдош уулу, Айткулу Убуке уулу, Калим Рахматуллин, Сатыбалды Наамат уулу, Жума Жамгарчы уулу, Акун Мыктыбек уулу, Ыбырай Тойчу уулу, Аскар Идирис уулу, Кубанычбек Малик уулу турат. Мына ушул ысымдардын арасында алгачкы адабиятчылардын бири Калим Рахматуллин да урмат менен аталууга тийиш. Ал 1927-жылы “Эркин-Тоо” газетасына “Сынчыларга жооп” (11-август) аттуу туңгуч сын макаласын жазып, андан соң 30-

жылдардын экинчи жарымынан баштап 40-жылдардын биринчи жарымында кыргыз профессионал адабиятынын чыгармаларын талдоого активдүү киришкен. К.Рахматуллиндин сынчылык, адабиятчылык ишмердиги буга чейин кыргыз адабиятынын тарыхына арналган коллективдүү эмгектерде жана адабий сындын тарыхын изилдеген Кадыркул Даутовдун (“Элдик сынчыл ойлордон эстетикага”) жана Калыбек Байжигитовдун (“Башталуу”) монографияларында тигил же бул маселеге тиешелүүлүгү боюнча гана эпизоддук, фрагментардык мүнөздө каралып, системалуу изилдөөгө алынган эмес.

К.Рахматуллиндин кыргыз адабиятына болгон көз караштары негизинен «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) аттуу коллективдүү эмгекте, «Кыргыз адабияты өсүүдө» (1936), «Кыргыз совет адабиятынын келип чыгышы» (1941), «Кыргыз прозаиктери» (1944), «Кыргыз адабиятындагы патриоттуулук идеясы» (1945) деген сыяктуу обзордук, жалпылоочу жана аналитикалык мүнөздөгү макалаларында чагылдырылган. Адабиячы бул эмгектеринде кыргыз адабиятынын өнүгүшүнүн жалпы маселелерине да, ошондой эле ошо кездеги адабий процестин негиски «каармандары» болгон. Аалы Токомбаев, Молдогазы Токонбаев, Касымалы Баялинов, Түгөлбай Сыдыкбеков, Жусуп Турусбеков, Кубанычбек Маликов, Жоомарт Бөкөнбаев, Касымалы Жантошев, Мукан Элебаев сыяктуу акын жазуучулардын чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө өзүнүн баасын берген.

К.Рахматуллин кыргыз профессионал адабиятынын пайда болушуна жана өсүшүнө таасирин тийгизкен социалдык жана маданий факторлорду төмөнкүдөй деп туура белгилеген:

1. Совет бийлигинин түзүп берген жаңыча социалдык шарттары.
2. Совет бийлигинин ишке ашырган маданий революциясы.
3. Пролетардык идеология.
4. Кыргыз фольклорунун казынасы.
5. Акындар поэзиясы.
6. Орус классикасы жана Советтик орус адабияты.

К.Рахматуллин 20-30 жылдардагы кыргыз адабиятынын негизги тематикалык өзгөчөлүктөрүн төмөндөгүчө бөлүштүрүп көрсөткөн:

1. Бай-манаптарга каршы үндөгөн чыгармалар
2. Уруучулук жаатчылыкка каршы үндөгөн чыгармалар
3. Аялдар теңдиги үчүн күрөшкө үндөгөн чыгармалар
4. Орто кылымдын феодалдык караңгычылыкка каршы маданият үчүн үндөгөн чыгармалар
5. Окуу билим-күрөшкө үндөгөн ырлар
6. Колхоз курулушуна жана социалистик жаңы турмушка арналган чыгармалар

7. Кыргыз элинин октябрь революциясына чейинки турмушуна арналган чыгармалар

К.Рахматуллиндин мындай бөлүштүрүсү 20-30- жылдардагы кыргыз адабиятынын идеялык -тематикалык өзгөчөлүктөрүнө туура келерлигин белгилемекчибиз.

Адабиятчы жазуучулардын чыгармачылыгына талдоо бергенде, алардын кээ биринин жекече стилдик өзгөчөлүктөрүн ошол кезде эле туура баалаган. Мисалы, К. Рахматуллин Касымалы Жантошевдин «Каныбек» романынын стилистикасындагы жомоктук-фольклордук манераны туура байкап көрсөткөн.

К.Рахматуллиндин көз караштарында карама-каршылыктар да кездешет. Маселен, ал чыгармаларды баалаганда кээде жалаң саясий-идеологиялык чен-өлчөмдөрдү карманып, жазуучуга жана анын чыгармаларына карата бир жактуу бүтүмдөрдү чыгарат. Мисалы, К.Рахматуллин Касым Тыныстановдун жана Сыдык Карачевдин чыгармачылыгына пролетардык маданиятка каршы келген, бай-манаптык идеологияны жактаган чыгармачылык катары баа берген. Ал эми Касымалы Баялиновдун «Ажар» аттуу чыгармасынын көркөмдүк өзгөчүлүгүн байкабай, жазуучуга 1916-жылдагы көтөрүлүштүн жалпы картинасын бере алган эмес деген айыпты койгон. Сынчынын мындай баасы ошо кездеги адабий чыгармаларга саясатташкан баа берүүлөр тенденциясынын таасири менен түшүндүрүлөт.

Ошону менен бирге К.Рахматуллин чыгармага көркөмдүк-эстетикалык критерийлерди тутунуп, талдоо жүргүзөт жана баа берет. Бул айрыкча, К.Рахматуллиндин Аалы Токонбаевдин «Кандуу жылдар» романын талдоосунан көрүнөт. Биз авторефератта мүнөздү мисалдарга кана токтолдук. Белгиленген маселелер диссертацияда кеңири талдоолор менен көрсөтүлгө.

Бир сөз менен айтканда К.Рахматуллиндин эмгектери кыргыз адабият таануусунун түптөлүшүндө маанилүү роль ойногон жана алгачкы илимпоз өзүн кыйла даражадагы маданий, илимий – теориялык даярдыгы бар, таланттуу адабиятчы катары көрсөткөн. К.Рахматуллиндин сын жана адабият таануу эмгектеринин тарыхый мааниси зор.

Корутунду

Калим Рахматуллиндин Манастаануучулук, адабиятчылык, “Манастын” сюжетин драмалаштыруу ишмердигине илимий талдоо жүргүзүү аркылуу төмөндөгүдөй корутундуга келдик:

– К.Рахматуллин «Манасчылар» китеби Келдибек, Балык, Чоюке, Тыныбек, Сагымбай, Тоголок Молдо, Жаңыбай Кожеков, Шапак Рысмендеев ж.б. залкар манасчылардын өмүр-таржымалы, баскан жолу

жөнүндө кайталангыс, уникалдуу материалдарды камтып тургандыгы менен айырмаланат жана манасчылардын өмүр-таржымалын үйрөнүүдө өзүнчө бир булак катары кызмат кыла алат: Эмгектин баалуулугу манасчылардын кээ биринин өз оозунан же манасчылар менен аралашып жашаган, көргөн, билген, бирге жүргөн инсандардан жазылып алынган маалыматтарга негизделип тургандыгында жана Рахматуллиндин манасчынын калыптанышындагы салттын ролу жөнүндөгү мазмундуу, логикалуу ой жүгүртүүлөрү, чечмелөөлөрү, бүтүмдөрү менен коштолгондугунда. Манасчылардын биографиясын жазып жатып, К.Рахматуллин алардын манасчы катары калыптануу, түш көрүү маселелерин да козгоп жүрүп отурат. Калим Рахматуллинди манасчылардын алгачкы биографтарынын бири катары манастануу илиминде өз орду кайталангыс. Анын манасчылар жөнүндөгү биографиялык материалдары бүгүнкү күндүн изидөөчүлөрү үчүн өзүнчө бир илимий булак боло алат.

– Тарыхый контекстен караганда Калим Рахматуллиндин 1942-жылы жарык көргөн «Улуу патриот, укмуштуу Манас» китеби согуш мезгилинин ата-бабалардын баатырдык өрнөктөрүнүн мисалында калайык-калкты патриоттук духта тарбиялоо идеологиясынын атмосферасында жаралган.

– Ал «Манас» жөнүндө жазып жатып, өзүн учурдун талабына ылайыкташкан конъюнктурщик катары эмес, кыргыздын рух салтын жана тарыхын терең түшүнгөн Ала-Тоонун чыныгы патриоту, нагыз интернационалист, «Манас» эпосу боюнча терең компетенттүү адис, тарыхый-маданий кругозору кең, ой жүгүртүү масштабы кенен окумуштуу катары көрсөткөн. Ал Чолпонбай Түлөбердиевдин жана Дүйшөнкул Шопоков сыяктуу фронтто эрдик көрсөткөн кыргыз уулдарынын каармандыгынан советтик патриотизмди гана эмес, улуу Манас ата баштаган илгерки ата-бабалардын баатырдык, мекенчилдик рухунун уланышын, патриоттук өтмө катыштыктын жандуу диалектикасын көрө билген.

– Окумуштуу китебинде «Манасты» элдик тарыхтын негизинде жаралган көркөм феномен катары даңазалап, эпостун сюжетинин түркүн доорлордун окуяларын ичине сиңирген көп катмардуулугун, көп сюжеттүүлүгүн биринчилерден болуп белгилеп, «Манастын» замандардын тарыхый панорамасын камтыган теңдешсиз улуу эпопея экендигин көрсөткөн.

– 1952-жылы «Манас» эпосуна арналган бүткүл союздук конференцияда Манас баатырды баскынчы катары мүнөздөгөн жана анын жүргүзгөн казаттарын талоончул, басып алуучу согуш катары жарыялаган окумуштуу А.Боровковдон айырмаланып, К.Рахматуллин

1942-жылы эле Манастын казаттарынын кулчулуктан, эзүүдөн элди куткаруучу боштондук миссиясын, баскынчыларга каршы кыргыз калкынын эркиндиги үчүн жүргүзүлгөн патриоттук-гуманисттик маңызын ачып салган.

– Туңгуч Манастануучу окумуштуу Н.Бернштамдын изилдөөлөрүнө негизденип, эпостогу «Чоң Казаттын» тарыхый өзөгүн 840-жылы кыргыздардын уйгур каганатынын үстүнөн болгон жеңиши түзүшү мүмкүн деген типотезасын тартуулаган.

– К.Рахматуллиндин талдоого алынган китебинин жаңылыгы – 40-жылдардын башында «Манастын» эл оозунан жазылып алынган кол жазмалары өзүнчө том, том түрүндө китеп болуп чыга элек кезде, эпостун башкы каарманы Манастын жана анын чоролору Кошойдун, Бакайдын, Алмамбеттин, Чубактын, Сыргактын жана Каныкейдин образдарын биринчи жолу кыйла кеңири талдоого алып, ал образдардын адеп-ахлактык жана патриоттук философиясын калың калайык-калкка популяризациялап жеткиргендигинде.

– Кээде карманган көз карашында, позициясында бир жактуулук болсо да, 20-30-жылдардагы профессионал кыргыз адабиятын, анын көрүнүктүү өкүлдөрү болгон Аалы Токомбаевдин, Касымалы Баялиновдун, Молдогазы Токобаевдин, Касымалы Жантөшевдин, Түгөлбай Сыдыкбековдун, Кубанычбек Маликовдун, Мукай Элебаевдин, Жоомарт Бөкөнбаевдин, Жусуп Турусбековдун чыгармачылыгына, алардын ыр, аңгеме, роман, повестеринин жанрдык, тематикалык, көркөмдүк-идеялык өзгөчөлүктөрүнө, ийгилик-кемчиликтерине негизинен объективдүү баа берген;

– Чыгармаларга баа берүүдө идеялык критерийлер менен көркөмдүк критерийлерди чогуу колдонууга, идеологиялык категориялар менен бирге эстетикалык категориялар менен талдоо жүргүзүүгө умтулган;

– Кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүшүнүн негизги үч булагы – «Манас» баштаган улуттук фольклор, акындар поэзиясы жана орус адабиятынын тарыхый-адабий тажрыйбасы, ошондой эле, Октябрь революциясынын түзгөн социалдык шарттары болгондугун ачып көрсөткөн. К.Жантөшевдин «Каныбек» романынын «жомоктук» стилин окумуштуу ошол кезде эле туура аныктаган;

– К.Рахматуллиндин Т.Сыдыкбеков менен биргелешип жазган «Манас менен Алмамбет» драмасы «Манас» эпосунун сюжетин драмалаштыруу, драма каражаттары менен өздөштүрүү жагындагы ийгилик катары бааланууга татыктуу. Аталган пьеса конфликтисинен курчтугу, сюжетинин драмалуулугу, каармандарынын

кагылыштарынын көркөмдүк кыйла ишенимдүүлүгү жана финалынын оптимизми менен айырмаланат.

– Калим Рахматуллинди 20-кылымдын 30-40 жылдарында Кыргыз адабият таануусунун жана Манас таануусунун негиздөөчүлөрүнүн бири катары таанылууга тийиш.

Диссертациянын мазмунуна байланыштуу жарыяланган илимий эмгектер:

1. Усупова, М.К. Научное, историко-культурное и патриотическое значение труда Калима Рахматуллина «Великий патриот – легендарный Манас» [Текст] / М.К. Усупова // Проблемы современной науки и образования - 2016. №30(72). — 70-74-бб.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=27180802>

2. Усупова, М.К. Интерпретирование «сновидений» манасчи Калимом Рахматуллиным [Текст] / М.К. Усупова // Проблемы современной науки и образования - 2016. №16(58). — 81-85-бб. <https://elibrary.ru/item.asp?id=26379045>

3. Усупова, М.К. Манас баатырдын образын биринчи талдаган окумуштуу [Текст] / М.К. Усупова // Известия вузов 2014 №1. — 200-203 - бб.

4. Усупова, М.К. Калим Рахматуллиндин «Улуу патриот, укмуштуу Манас» аттуу эмгеги жөнүндө [Текст] / М.К. Усупова // Известия вузов - 2014 №1 — 209-212-бб.

5. Усупова, М.К. Манасчылардын «Түш көрүүсү» жөнүндөгү маселени Калим Рахматуллин кандай чечмелеген? [Текст] М.К. Усупова // Известия вузов Кыргызстана - 2016 №2 — 201-205-бб.

6. Усупова, М.К. Манасчылардын өмүр баянын изилдөө - дөгү Калим Рахматуллиндин ролу [Текст] / М.К. Усупова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана - 2016 №6 — 225-229-бб.

7. Усупова, М.К. Калим Рахматуллин 20-30-жылдардагы кыргыз адабиятына көз караштары [Текст] / М.К. Усупова // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары - 2014 №1(29) — 35-38-бб.

8. Усупова, М.К. Калим Рахматуллин 20-30-жылдардагы кыргыз адабиятына көз караштары [Текст] / М.К. Усупова // Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары - 2014 №1(29) — 135-139-бб.

9. Усупова, М.К. «Манас» эпосу жана изилдөөчү К.Рахматуллин [Текст] / М.К. Усупова // Тил, адабият жана искусство маселелери - 2013 № 1, 2, (13, 14) — 409- 412- бб.

10. Усупова, М.К. Калим Рахматуллиндин «Манас» эпосуна карата көз караштары [Текст] / М.К. Усупова // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы (атайын чыгарылыш) - 2013. — 271-274-бб.

11. Усупова, М.К. Калим Рахматуллиндин «Манас» эпосуна карата көз караштары [Текст] / М.К. Усупова // И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университетинин жарчысы (атайын чыгарылыш) - 2013. — 271-274-бб.

Усупова Мырзагүл Кадыевнанын «Калим Рахматуллин – Манас изилдөөчү» деген темада 10.01.09- фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: адабият, адабият таануу, борбордук образдар, жазуучу, көркөм чыгарма, «Манас» эпосу, манасчы, манаस्ताануу, патриоттуулук, салттуулук, сын, түш көрүү, устат, фольклор, шакирт, эстетикалык табит.

Изилдөөнүн объектиси: Калим Рахматуллиндин манас изилдөөчүлүк жана сынчылык, адабият таануучулук ишмердиги.

Изилдөөнүн максаты: Калим Рахматуллиндин 20-кылымдын 30-40-жылдарында «Манас» эпосун, манасчылык өнөрдү жана кыргыз профессионалдык адабияттын жаралуу, калыптануу процесстерин изилдөөдөгү ролун жана тарыхый ордун аныктоо, эмгектеринин маанисин ачуу.

Изилдөөнүн методологиясы: Изилдөөдө историзм, тарыхый мамиле, маселеге комплекстүү–системалуу мамиле методологиясы жана манаस्ताануу, адабият таануу боюнча фундаменталдык-теориялык эмгектер колдонулду.

Алынган натыйжалардын илимий жаңычылдыгы: Кыргызстанда биринчи жолу туңгуч илимпоз Калим Рахматуллиндин илимий мурастары комплекстүү-системдүү изилденди. Анын манаस्ताануу илиминин түптөлүшүндөгү ролу ачылып көрсөтүлдү, кыргыз адабият таануу илиминин жаралуу, калыптануу процессиндеги орду аныкталды. Окумуштуунун илимий мурастарынын тарыхый мааниси ачылып берилди.

Практикалык мааниси: Изилдөөнүн натыйжаларын, тыянактарын манаस्ताануу, фольклористика илиминин тарыхы боюнча илимий эмгектерди, окуу китептерин жазууда, жогорку окуу жайларында атайын курстарды, семинарларды өтүүдө пайдаланууга болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Усуповой Мырзагуль Кадиевны “Калим Рахматуллин – исследователь “Манаса” на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.09 – фольклористика

Ключевые слова: критика, культурная атрибуция, литература, литературоведение, манасоведение, патриотизм, писатель, сказитель, сновидение, сюжетология, традиция, ученичество, фольклор, центральные образы, эпос «Манас».

Объект исследования – научная (фольклористическая, литературоведческая) и творческая, культурно-просветительская деятельность Калима Рахматуллина, одного из первых филологов-манасоведов Кыргызстана.

Предмет исследования: манасоведческие труды - книги, статьи, комментарии ученого, его первые опыты в формировании тематической линии «Манаса» в отечественной драматургии.

Цель исследования: анализ и определение исторической роли, места и значения наследия Калима Рахматуллина в контексте современной ему эпохи национально-культурного развития, в процессе зарождения манасоведческой науки, становления кыргызской научно-критической мысли и исследовательских принципов в 30-40-е гг. XX в.

Методология исследования обусловлена логикой анализа проблемы: использована методика комплексно-системного сравнительно-исторического подхода с опорой на базовые принципы фундаментальных теоретических трудов по фольклористике и манасоведению, на условия культурно-исторического контекста эпохи.

Научная новизна результатов: впервые предприняты (а) попытка системного изучения научно-творческой деятельности Калима Рахматуллина, (б) культурная атрибуция и аналитическое прочтение его забытых трудов, (в) работа по раскрытию индивидуальных особенностей творческого мышления одного из первых ученых Кыргызстана, (г) оценка его вклада в развитие литературоведения и манасоведения, его роли и места в истории науки и культуры.

Практическое значение диссертационного исследования: материал и выводы диссертации могут быть использованы в развитии отечественного манасоведения и истории литературы, при создании учебников по фольклористике, а также в академическом процессе – специальных и базовых курсах кыргызской литературы на гуманитарных факультетах высших учебных заведений КР и Средней Азии.

SUMMARY

**for the dissertation “KalimRakhmatullin – Manas researcher”
by Usupova Myrzagul Kadievna
for academic degree of Candidate of Philological Sciences, major:
10.01.09 – Folkloristics.**

Key words: Manas Epos, folklore, storyteller, dream, tradition, master, apprenticeship, Manas studies, patriotism, central images, literature, literary criticism, writer, artwork, aesthetic taste.

Object of the research: manasonic and literary work of KalimRakhmatullin, one of the first scientists of Kyrgyzstan.

Purpose of the research: Analysis and determination of the historical role and place of Kalim Rakhmatullin in the process of the birth of Manas studies and the formation of Kyrgyz critical thought and literature in the 30-40s of the XX century. Disclosure of the value of scientific works of the first scientist.

Methodology of scientific research: In the process of research, the methodology of historicism and the complex - system approach are applied and the fundamentally theoretical works on folklore studies and Manasology are taken as a basis.

Scientific novelty of results: In Kyrgyzstan for the first time, the scientific heritage of the first Manasologist and literary critic KalimRakhmatullin was systematically analyzed. The historical significance of his works is revealed. The role and place of the first scientist in the birth and formation of Manas Studies and literary science was determined.

The practical significance of the dissertation research: The results and conclusions of the scientific work can be used in the creation of history of Manas Studies and textbooks on folklore, as well as in conducting special courses and seminars on Kyrgyz literature in higher educational institutions.

Басууга 19.04.2018 кол коюлду.
Форматы 60x84/16.
Көлөмү 1,62 б.т. Офсет кагазы.
Нускасы 100 даана.

«Мега Формат» басмасында басылды.